

O średniowiecznej przysiędze w związku z pracą Pawła Rogowskiego *Przysięga w średniowiecznym prawie polskim* (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin 2016, ss. 234)

Problematykę średniowiecznej przysięgi rozpatrywano dotychczas w badaniach polskich głównie na gruncie historyczno-prawnym. Koncentrowano się na roli przysięgi jako jednego ze środków dowodowych, kładąc tym samym nacisk na jej aspekt formalno-prawny i zastosowanie. Szczególnym zagadnieniem było stosowanie w średniowiecznej Polsce przysięgi na słońce¹.

W ostatniej dekadzie zainteresowanie problematyką przysięgi wśród polskich historyków średniowiecza wyraźnie wzrosło. Oprócz ujęć tradycyjnych pojawiły się prace pozwalające rozpatrywać tę problematykę nieco szerzej, w kontekście rytuału składania przysięgi, towarzyszących mu gestów oraz relacji między osobami ją składającymi i odbierającymi². Można zaryzykować tezę, że rytuał był dopełnieniem wypowiedzianych podczas składania przysięgi słów, właśnie eksponując znaczenie samego aktu i pozwalając osadzić go w ramach społecznej pamięci. *Invocatio Dei*, które towarzyszyło składaniu przysięgi, umiejscawiało jej rytuał w sferze *sacrum*. Stopień rozbudowania czynności związanych z przysięgą był w średniowieczu zależny od kontekstu prawnego, religijnego i społecznego. Przysięgę na krzyż,

---

¹ Wymieńmy tu sztandarowe prace: SEMKOWICZ 1916; SEMKOWICZ 1938; BOROWSKI 1926; SZCZOTKA 1949; PROCHAZKA 1960; LESIŃSKI 1972; ZAREMSKA 1999. Warto wspomnieć także prace, w których zagadnienie przysięgi wpisane zostało w szerszy kontekst tematyczny: SZCZUR 1999, s. 75–78; DALEWSKI 1996, s. 172–177; DALEWSKI 1999, s. 31–43; KOSMAN 1999, s. 47–59; STARNAWSKA 2008, s. 405–414. Problematykę krzywoprzysięstwa w systematyce prawnej Kościoła poruszał: SYRYJCZYK 1991, s. 122–126; MYRCHA 1986, s. 43–80; SZAFRAŃSKI 1962, s. 91–138.

² Spośród powstałych w ostatnim dziesięcioleciu prac do najważniejszych możemy zaliczyć: MOŃSIUSZKO 2010, s. 361–372; DUDA, JÓŹWIĄK 2014, s. 5–34; DUDA, JÓŹWIĄK 2015; KOSTUCH, WOJCIECHOWSKA 2014, s. 23–39; WOJCIECHOWSKA 2013a, s. 375–383; WOJCIECHOWSKA 2013b, s. 91–101; BUKOWSKI 2015, s. 789–804. Warto także wskazać na najnowsze badania koncentrujące się na istocie i zastosowaniu przysięgi wojskowej, vide *Przysięga wojskowa* 2016, gdzie znajdują się także artykuły poświęcone problematyce przysięgi m.in. w czasach antycznych, średniowieczu i epoce wczesnonowożytnej. Należy zwrócić też uwagę na najnowsze badania nad rytuałami miejskiego procesu dowodowego, wśród których istotne miejsce zajmowała przysięga, vide MARCINIĄK 2016, s. 149–176. Niewielką wartość naukową przedstawia jedna z ostatnich prac poświęconych średniowiecznej przysiędze na słońce, która powtarza w zasadzie wcześniejsze ustalenia badaczy, vide ROGOWSKI 2012, s. 191–202.

Ewangelię czy relikwie świętych można rozpatrywać jako przejaw coraz wyraźniejszego wpływu symboliki chrześcijańskiej na zwyczaje prawne. Ponadto w tym samym czasie funkcjonowały jeszcze przeżytki obrzędów tradycyjnych, głęboko zakorzenionych w umysłach i wyobraźni. Z tego względu badania nad gestem oraz sposobem składania przysięgi w średniowieczu wydają się niezwykle interesujące zarówno ze względu na samą istotę aktu, jak i na stanowiące jego kontekst realia kulturowe. Niewątpliwie kolejne prace poświęcone tej problematyce mogą przynieść dalsze istotne ustalenia i przyczynić się do poszerzania wiedzy o zróżnicowanych aspektach i znaczeniach aktu przysięgi w średniowieczu.

Ostatnio wspomnianym zagadnieniem publikację książkową, przygotowaną na podstawie rozprawy doktorskiej, poświęcił Paweł Rogowski. Praca składa się z czterech rozdziałów, w których omówione zostały pojęcie i geneza oraz forma i funkcja przysięgi, a także krzywoprzysięstwa. Jak zaznaczono we wstępie, celem opracowania była „próba przedstawienia instytucji przysięgi w sposób kompleksowy” (s. 13). Wypada zgodzić się ze stwierdzeniem autora, że w polskiej historiografii odczuwalny jest brak prac traktujących poruszoną problematykę w sposób wyczerpujący.

Głównym zamysłem autora było ukazanie funkcjonowania przysięgi w prawie polskim, rozumianym jako prawo świeckie: ziemskie, wiejskie i miejskie (s. 12). Zasadnicza część pracy koncentruje się na funkcjonowaniu przysięgi w państwie polskim. W niektórych partiach autor w sposób mniej lub bardziej uzasadniony wykracza poza zadeklarowane w tytule ramy chronologiczne średniowiecza.

We wstępie autor postawił trzy zasadnicze hipotezy badawcze (s. 14–15), które następnie sukcesywnie rozwijał w kolejnych częściach książki. Pierwsza z nich dotyczy pojęcia funkcjonującej w średniowieczu *iuramentum corporale*. Wbrew utrwalonemu pogładowi autor uznał ją nie za przysięgę własną, składaną osobiście przez strony procesowe, lecz za tzw. przysięgę cielesną, której istota wyraża się poprzez kontakt fizyczny (np. dotknięcie) z usankcjonowanym przedmiotem, np. krzyżem czy Ewangelią. Druga z hipotez odnosi się do charakteru przysięgi koronacyjnej. W tym przypadku autor zaobserwował pewną ewolucję. Początkowo przysięga była bowiem raczej zwyczajem o charakterze symbolicznym, z czasem uzyskała jednak wyraźną sankcję prawną, która wyrażała się w formule „Si non iurabis, non regnabis”. Do kwestii przysięgi koronacyjnej powrócimy jeszcze w dalszej części recenzji. Trzecia hipoteza wiąże się z nierozstrzygniętą dotychczas w historiografii polskiej kwestią stosowania przysięgi do utwierdzania i umacniania umów prawnych.

Recenzowana praca oparta jest na budzącym istotne obiekcje założeniu metodologicznym. Punktem wyjścia jest stwierdzenie, że geneza przysięgi sięga światopoglądu animistycznego. W rezultacie za jedną z wiodących metod badawczych autor przyjął metodę retrogresywną, a wraz z nią pogląd, że występowanie przysięgi w „danym czasokresie” oznacza jej wcześniejsze funkcjonowanie w formie wręcz tożsamej (s. 21). Pojawia się jednak pytanie, czy możliwe i zasadne jest wykorzystywanie takiej metody, by uzasadniać hipotezy badawcze dla zjawisk występujących w tak długim i zróżnicowanym czasie, dzielącym „okres pierwotny” od średniowie-

cza? Czy trafny jest wniosek o niezmienności pojęcia przysięgi w tak długiej perspektywie chronologicznej? By znaleźć odpowiedź na te pytania, autor potraktował animizm w sposób funkcjonalny, tzn. uznał, że wszelkie systemy religijne zawierają w sobie część wierzeń pierwotnych — np. religie starożytne nie odbiegały od wierzeń pierwotnych, a religia „wczesnorzymska” była rodzajem „prymitywnego animizmu” (s. 24, 39–40). Animistyczna interpretacja przysięgi ma więc na celu próbę uchwycenia genezy tego zjawiska oraz uzasadnienie poglądu o „najprawdopodobniej zbieżnym” (s. 21) pojmowaniu przysięgi w czasach pierwotnych i w wiekach średnich. Jeśli nawet uznalibyśmy, że jej istota pozostała niezmienną, musielibyśmy zauważyć, że zmieniały się towarzyszące i konstytuujące ją cechy: rytuały, gesty, werbalne formuły i deklaracje, inaczej wyglądał także kontekst społeczny, religijny i prawny. Takich uogólnień można dokonywać w nieskończoność, pytanie tylko, w jakim celu.

Uzasadnienia formułowanym hipotezom mają dostarczać wyniki badań prowadzonych w dwóch ubiegłych stuleciach przez etnografów i etnologów. Zastosowana w rozprawie metoda retrogresywna okazuje się jednak bardzo często sposobem na dosyć dowolne przekładanie materiału etnograficznego na chronologię, poprzez przenoszenie wyników badań nad ludami o niskim poziomie cywilizacyjnym na czasy prehistoryczne (s. 33–34). Trzeba jednak dodać, że odniesienia te dotyczą w znacznej mierze rzeczy powszechnie wiadomych, m.in. roli sił przyrody czy zależności człowieka pierwotnego od środowiska naturalnego. Niekiedy jednak, w sposób co najmniej zadziwiający, autor przywołuje opinie pozbawione najmniejszego sensu. Świadczy o tym chociażby przytoczenie poglądu Edwarda E. Burrisa o niezdolności człowieka pierwotnego do zdefiniowania świata z powodu jego ignorancji i niedostatecznego rozwoju mózgu (s. 33).

Dla zasadniczej części pracy, czyli zagadnienia przysięgi w polskim systemie prawnym doby średniowiecza, niewiele wynika także z wniosków dotyczących zależności między liczebnością plemion badanych przez etnologów w XIX i XX w. a częstotliwością składania przez nie przysięgi oraz między wyznawanymi wierzeniami animistycznymi a faktem jej stosowania (s. 55–61).

Pogląd o animistycznym rodowodzie przysięgi z pewnością wydaje się uchodzić w recenzowanej pracy za bardzo atrakcyjny pod względem poznawczym. Stwarza on bowiem wrażenie uchwycenia genezy zjawiska, choć jednocześnie niesie ze sobą ryzyko nadmiernych uproszczeń i uogólnień. Tego typu wnioski widzimy także we fragmencie, który dotyczy powstania przysięgi u Słowian (s. 24–25). W niezbyt jasny sposób autor stara się tutaj powiązać ze sobą kult sił przyrody, animizm oraz konieczność składania przez Słowian przysięgi. Dalej zaś, w oparciu o przykłady zaczerpnięte wyłącznie ze źródeł ruskich, stwierdza, że na ich podstawie wnioskować można w zakresie formy przysięgi wśród ogółu Słowian, w tym Polan, protoplastów Polaków, czego dowodem miała być spisana znacznie później Księga elbląska (s. 25–26). Nie ma więc znaczenia zróżnicowany kontekst historyczny ani fakt, że

we wspomnianym zwodzie prawa zwyczajowego zawarte były formuły przysięg składanych na krzyż.

Szkoda, że w recenzowanym tomie nie zwrócono najmniejszej nawet uwagi na funkcjonowanie przysięgi w barbarzyńskich kodyfikacjach prawa doby wczesnośredniowiecznej³. Porównania między prawem germańskim a zwyczajami stosowanymi przez Słowian stwarzałyby o wiele większe możliwości niż doszukiwanie się podobieństw za pomocą wnioskowania wstecznego. Można dodać, że w pracy odczuwalny jest również brak odniesień do klasycznych badań dotyczących normatywnych źródeł germańskich⁴.

Znacznie większe znaczenie dla uchwycenia genezy przysięgi, a także zmian zachodzących w jej pojmowaniu, mogą dostarczyć badania z zakresu lingwistyki czy szerzej — etnolingwistyki kultury indoeuropejskiej. Analiza systemu językowego i pojęciowego Indoeuropejczyków prowadziła bowiem badaczy do wniosku, że w obrębie tworzonej przez nich wspólnoty eksponowane były takie wartości, jak wierność, zaufanie, szczerść i odpowiedzialność, co przejawiało się chociażby w rozbudowanym zasobie słownictwa, którym określano akt składania przysięgi⁵. Wniosków interpretacyjnych mogą dostarczać także badania z zakresu lingwistyki kognitywnej, akcentującej relacje między formalną strukturą warstwy językowej a kulturą używającej danego języka społeczności. Prowadzono je również w odniesieniu do języków słowiańskich, co pozwoliło zaobserwować przemiany związane z tradycyjnymi formułami przysięg dokonujące się pod wpływem chrystianizacji, gdy stare zwyczaje językowe musiały stopniowo ustępować pod wpływem nowych warunków. Nie oznacza to jednak, że dawne pojęcia zostały wyparte, raczej należy wskazać tu na modyfikację: np. przysięga na Peruna została zastąpiona chrześcijańską wersją przysięgi na świętych⁶.

Wróćmy jednak do recenzowanej rozprawy. Nie do utrzymania pozostaje teza (s. 16–17) o braku nowatorskich badań nad problematyką przysięgi w literaturze zagranicznej. W rezultacie rozprawę oparto prawie wyłącznie na badaniach prowadzonych jeszcze w XIX i pierwszej połowie XX w. Tymczasem już na etapie początkowej kwerendy bibliograficznej można wskazać szereg prac wyróżniających się nowymi ujęciami, formułujących nowe wnioski i kolejne postulaty badawcze, które powstały na gruncie nauki anglosaskiej, niemieckiej, francuskiej i innych⁷.

³ Dla przykładu można wymienić chociażby *Lex Baiuvariorum* z VIII w., który zawiera szereg wzmianek dotyczących przysięgi: MGH, LnG, X, 5, s. 271, 272, 274, 275, 360, 367, 368, 369, 379, 388, 394, 395, 400, 404, 410, 438, 446, 460, 461, 465, 472, 473.

⁴ MODZELEWSKI 2002, s. 47–71; MODZELEWSKI 2004, gdzie analizowane były ważne kwestie dotyczące przysięgi w prawach barbarzyńskich. Tam też zestawiono ważniejszą literaturę przedmiotu.

⁵ DUMÉZIL 1943, s. 244; HEAUDRY 1992, s. 62–63; vide też najnowszą pracę: KOWALSKI, s. 213–216.

⁶ GRKOVIĆ-MAJOR 2012, s. 8–26.

⁷ Zachodnioeuropejską literaturę przedmiotu zestawia powyżej wymieniona praca DUDA, JÓŹ-WIAK 2015, s. 260–267. W tym miejscu dodać można także kilka równie wartościowych prac. Z ujęć

Pewne zastrzeżenia i uwagi można zgłosić także do układu oraz struktury omówienia poruszanych problemów. W niektórych partiach praca ma charakter zdecydowanie ahistoryczny. Tak jest w przypadku omawiania funkcjonowania przysięgi w starożytnych systemach prawnych w rozdziale pierwszym (s. 61–82). Niezrozumiałe jest, dlaczego za „zabieg celowy” (s. 18) uznano analizę przysięgi niejako w odwróconej kolejności — od prawa rzymskiego, poprzez prawodawstwo greckie, do egipskiego. Należy jednak zaznaczyć, że z punktu widzenia przedmiotu rozprawy bardziej stosowne wydawałoby się eksponowanie prawa rzymskiego i powiązanie go w sposób bezpośredni z główną częścią pracy. Wątpliwości wywołuje budowanie narracji na podstawie współczesnych dokumentów i magisterium Kościoła. W pracy o średniowiecznej przysiędze znalazły się bowiem odniesienia do Katechizmu Kościoła Katolickiego z 1994 r. oraz aktualnie obowiązującego Kodeksu Prawa Kanonicznego (s. 24, 130), gdy właściwe byłoby przeanalizowanie funkcjonujących w średniowieczu zbiorów prawa kanonicznego, w szczególności zaś Dekretu Gracjana oraz Dekretów Grzegorza IX⁸.

Wielki niedosyt pozostawia lektura rozdziału II, w którym poza nielicznymi wzmiankami (s. 116–121) pominięto analizę przysięgi na krzyż i Ewangelię. Błędny jest przy tym założenie dotyczące przysięgi na krzyż, że występować ona miała głównie „w stosunkach dyplomatycznych” i jako środek uwierzytelniający przywileje „pomiędzy szlachtą i duchowieństwem” (s. 116). Przysięga na krzyż była bowiem najczęściej występującym rodzajem przysięgi w procesie sądowym, choć należy zaznaczyć, że w świetle lakonicznych w swym przekazie źródeł (głównie rot sądowych) zjawisko to jest często trudno uchwytnie. Obok formuł⁹: „Tako mi

---

ogólnych można wymienić m.in. HAHN 2004, koncentrującą się na biblijnym i teologicznym aspekcie funkcjonowania przysięgi wśród katolików i protestantów. Oprócz tego wspomnieć należy prace HUGHES 1998 i HUGHES 2006 podejmujące problematykę przysięgi w kontekście językowym. O przysiędze urzędników miejskich w piętnastowiecznej Flandrii: VON LEEUWEN 2005, s. 185–210. Na uwagę zasługuje także praca włoskiego badacza PRODI 1992, w której rozważania koncentrują się wokół politycznego znaczenia przysięgi, szczególnie interesujący jest zaś ustęp poświęcony przysiędze w dobie reformy gregoriańskiej. Warto przytoczyć także ostatnie badania, których efektem jest praca o przysiędze w średniowiecznym postępowaniu kanonicznym: FIORI 2013. Oprócz niemieckojęzycznych prac uwzględnianych w: DUDA, JÓŹWIĄK 2015 dodać można m.in.: SCHMIDT-WIEGAND 1997, s. 55–90; LUBICH 2010, s. 413–442; BECHER 1993; BECHER 2009, s. 163–188. Duże uznanie temat przysięgi zdobył sobie w mediewistyce francuskiej, gdzie cyklicznie odbywają się konferencje i sympozja poświęcone tej problematyce. Do znanych już prac można dodać także m.in. SANTAMARIA 2014, s. 83–101. Można przywołać również prace badacza czeskiego: NODL 2012, s. 433–442. Wymienione pozycje stanowią jedynie przykład i nie wyczerpują obfitej literatury przedmiotu. Z pewnością dalsza kwerenda może przynieść jeszcze szereg wartościowych tytułów poświęconych wielu różnym aspektom związanym z średniowieczną przysięgą.

⁸ W Dekretach Grzegorza IX znajduje się osobny rozdział poświęcony przysiędze, vide C. 1–36, X, II, 24.

⁹ Na użytek niniejszych rozważań ograniczono się do wybiórczej analizy księgi sądowej kaliskiej z lat 1400–1409; KZK 1991. Badania w tym zakresie należałoby rozszerzyć także na inne zachowane księgi, chociaż można zauważyć zasadnicze podobieństwo w zakresie charakteru zapisywanych formuł.

„pomóż Bóg i święty krzyż” lub „Tako mi pomóż Bóg i święty +”¹⁰ czy „Ita me Deus adiuuet ad sanctam Crux”¹¹, występują także zapisy skrócone: „Tako mi pomóż Bóg etc.”¹², „Jako to świadczymy”¹³, „Jakom przy tym był” lub „Jakośmy przy tym byli”¹⁴ i inne. Wynikało to zapewne z tego, że zazwyczaj pisarze opuszczali początkową część roty, skupiając się jedynie na wartościowym z punktu widzenia sądu wyznaniu przysięgającego¹⁵. W procesie ziemskim występowały także przysięgi na Ewangelię. Jak wynika z zapisów, przysięgę taką składały osoby duchowne. Ich roty w formie zanotowanej przez pisarzy sądowych brzmiały m.in.: „Tak mi Bóg dopomóż et Sanctum Evangelium”¹⁶ lub „Tak mi Bóg dopomóż ad Sanctum Evangelium sacerdos”¹⁷ oraz „Tak mi pomóż Bóg i Święta Ewangelia”¹⁸. Jak już wspomniano, zagadnienia przysięgi na krzyż i Ewangelię nie doczekały się w recenzowanej pracy należytego uwzględnienia, choć spotykane były o wiele częściej niż przysięga na słońce. Tej ostatniej poświęcone zostało o wiele więcej miejsca, mimo że zwyczaj ten w Polsce średniowiecznej miał raczej charakter reliktu czasów przedchrześcijańskich. Brak stosownych proporcji w ujęciu problematyki doprowadził do zniekształcenia obrazu stanu rzeczywistego, który wyłania się m.in. z uwzględnianych w dysertacji ksiąg sądowych.

Do wywodów w niektórych partiach recenzowanej rozprawy należałoby także przeprowadzić nieco solidniejszą kwerendę źródłową. Mimo że we wstępie (s. 12–13) za przedmiot badań uznano także prawo miejskie, właściwie nie odniesiono się w żaden sposób do zagadnienia stosowania przysięgi w systemie prawnym miast. Pominięto analizę bogatego materiału, którego mogą dostarczać choćby księgi miejskie. Właściwie poza zwodami prawa magdeburskiego Mikołaja Jaskiera, Pawła Szczerbica oraz Bartłomieja Groickiego brak jest odniesień do innych źródeł miejskiej praktyki sądowej. Można zauważyć, że cennych informacji w zakresie stosowania przysięgi w miejskim systemie prawnym dostarczać mogą także zbiory pouczeń (ortyli), wydawanych początkowo w Magdeburgu, następnie zaś przez rodzime sądy wyższe prawa niemieckiego¹⁹. Znaczenie tego typu źródeł podnosi fakt ich praktycz-

¹⁰ KZK 1991, np. nr. 42, 123, 215, 424, 428, 431, 441, 1105.

¹¹ KZK 1991, nr 437.

¹² KZK 1991, np. nr. 197, 213, 214, 225, 288, 289.

¹³ KZK 1991, np. nr. 140, 407, 457, 469.

¹⁴ KZK 1991, np. nr. 483, 499, 591, 664, 758, 880.

¹⁵ BOROWSKI 1926, s. 38–39; WOJCIECHOWSKA 2013a, s. 383.

¹⁶ KZK 1991, nr 436.

¹⁷ KZK 1991, nr 452.

¹⁸ KZK 1991, nr 688.

¹⁹ O sądach wyższych prawa magdeburskiego w Polsce vide m.in.: BOBRZYŃSKI 1875; PIEKO-SIŃSKI 1885; MAISEL 1961, s. 92–105; ŁYSIAK 1975, s. 111–121; ŁYSIAK 1981, s. 1–19; ŁYSIAK 1984, s. 29–45; MATUSZEWSKI, WYROZUMSKI 1992, s. 169–173. O ortylach dla miast polskich vide m.in.: ESTREICHER 1928, s. 112–126; KUTRZEBA 1928, s. 214–219; KUTRZEBA 1936, s. 17–24; GÖRLITZ 1938; MAISEL 1959, s. XXVI–XXXI; KAMIŃSKA 1990, s. 51–55, 63–66.

nego przeznaczenia i zastosowania w sprawach spornych, nierzadko nader skomplikowanych. Wśród wielu różnorodnych orzeczeń, kierowanych przez sądy wyższe w odpowiedzi na zapytania sądów poszczególnych miast, wyróżnić możemy także grupę pouczeń w sprawie stosowania przysięgi. Zachowane orytle wielkopolskie świadczą, że interpelacje te mogły dotyczyć m.in. pierwszeństwa do złożenia przysięgi między rodzeństwem w sprawach spadkowych²⁰, w sporach o długi i wynagrodzenia²¹, a także w sprawach kryminalnych²² i innych. Dalsze, pogłębione badania nad ortyłami mogą przyczynić się więc do pełniejszego ukazania funkcji i roli przysięgi w systemie prawnym średniowiecznych miast.

Ponieważ praca — jak stwierdzono we wstępie — oparta została na źródłach o charakterze normatywnym, brak szerszego uwzględnienia źródeł narracyjnych spowodował pewne luki w ujęciu problematyki. Z relacji Jana Długosza wiemy np., że sprawa nieważności przysięgi z powodu niewłaściwie wypowiedzianych słów, czyli tzw. *potychez* (omawiane na s. 144–145), dawała pole do różnorodnych nadużyć, co bulwersowało szerszą opinię społeczną, a dla samego dziejopisa stało się powodem narzekań na wymiar sprawiedliwości²³. Ten sam kronikarz włożył w usta napominającego króla Kazimierza Jagiellończyka biskupa Zbigniewa Oleśnickiego słowa, które mogą świadczyć o roli, którą przypisywano przestrzeganiu przysięgi²⁴.

Rozpoczynając polemikę z niektórymi zawartymi w pracy treściami, trzeba odnieść się po pierwsze do poglądu, że „pod względem semantycznym współczesne pojęcie terminu «przysięga» nie różni się od tego używanego w średniowieczu” (s. 11). Jest to opinia nieco uproszczona, nie uwzględnia ona bowiem terminologii występującej w źródłach pisanych. Dostrzeżono wprawdzie różnicę między funkcjonującymi w średniowieczu pojęciami: przysięga, przyrzeczenie i ślub (s. 11), nie przeprowadzono jednak żadnej ich analizy semantycznej. Wypada zaznaczyć, że w źródłach średniowiecznych występowały trzy zasadnicze określenia pojęcia przysięgi: *sacramentum*, *iuramentum* oraz *iusiurandum*, w przeciwieństwie do przyrzeczenia (*promissum*) oraz ślubu (*votum*). Ustalenie właściwych relacji między tymi pojęciami należy zatem potraktować jako postulat badawczy.

Wspomnianą już kwestię przysięgi na słońce poruszono w rozprawie w kontekście wierzeń słowiańskich. Powołując się na źródła ruskie oraz badania Aleksandra Brücknera, zauważono, że jako bóstwa związane z przysięgą występowali

²⁰ MAISEL 1959, s. 8.

²¹ MAISEL 1959, s. 9.

²² Przykładem tego może być chociażby pouczenie wydane przez sąd wyższy prawa magdeburskiego w Śremie ok. 1477 r. w sprawie nocnego napadu i poranienia. Poszkodowany złożył nazajutrz skargę wobec ławników miejskich oraz pokazał im rany. Sąd śremski nakazał skarżącemu udowodnienie swoich pretensji wraz z siedmioma świadkami, a gdyby tego nie dopełnił, oskarżony miał uzyskać możliwość oczyszczenia się z zarzutu napadu na dom przysięgą złożoną wraz z siedmioma współprzysięgającymi; MAISEL 1959, s. 12–13.

²³ DŁUGOSZ 1975, s. 308–309.

²⁴ DŁUGOSZ 2004, s. 120–121.

u Słowian Wołos i Perun (s. 25). Rzeczywiście należy zgodzić się, że jedną z funkcji przypisanych pierwszemu z wymienionych bóstw było czuwanie nad przysięgą. Natomiast niepewne jest utożsamianie przysięgi składanej przez wojowników na Peruna ze zwyczajem ruskim lub — szerzej — słowiańskim. Prawdopodobnie bowiem wojowie wywodzący się w znacznej mierze z plemion wareskich identyfikowali lokalne bóstwo Peruna z własnym — skandynawskim Torem. Istotne w tym kontekście mogłoby okazać się sięgnięcie i odniesienie do badań Aleksandra Gieysztora, który wskazywał także, że ruscy odpowiednicy drużyn wareskich, bojarzy, składali przysięgę nie na Peruna, ale na Wołosa, co mogłoby potwierdzać tezę o imporcie zwyczaju składania przysięgi na naczelne bóstwo słowiańskie przez Waregów²⁵. Dziwi także, że mimo posługiwania się w rozprawie materiałem etnograficznym nie sięgnięto do fundamentalnej pracy Kazimierza Moszyńskiego, w której zawarto m.in. charakterystykę kultu słońca oraz przysięgi w ludowych wierzeniach Słowiańszczyzny²⁶.

Pewnych uzupełnień dokonać można w części poświęconej przysiędze w prawie rzymskim (s. 62–71). Wzięto tutaj pod uwagę zarówno przysięgę dowodową występującą w rzymskim procesie formułkowym, jak i kognicyjnym. Pominięta została natomiast kwestia przysięgi w rzymskim procesie legisakcyjnym. *Legis actio sacramentum*, będące sposobem postępowania w sprawach spornych, wywodziło się z prawa religijnego, którego usankcjonowanie prawne widzimy chociażby w prawie XII Tablic. Z postępowania tego wywodziła się również forma przysięgi określanej jako *sacramentum*²⁷, składanej przez strony przeciwne. Wiązała się ona pierwotnie z ofiarą (*piaculum*) składaną celem przebłagania bóstw za ewentualne krzywoprzysięstwo. Ofiara składana przez stronę, która wygrała proces, była jej zwracana, natomiast strona przegrana musiała pogodzić się z jej utratą na rzecz bóstwa. We wspomnianym prawie XII Tablic widzimy z kolei pozostałość tego zwyczaju w postaci opłaty *sacramentum* wynoszącej kwotę uzależnioną od przedmiotu sporu²⁸.

W rozprawie występują braki w kwerendzie bibliograficznej, które w wielu miejscach implikują nietrafne oceny i interpretacje. Tak jest w przypadku analizy przysięgi żydowskiej (s. 98–104), w którym brak odniesienia do podstawowych badań przeprowadzonych w tej materii przez Hannę Zaremską²⁹. W konsekwencji przyjęto m.in. stanowisko, że przysięga żydowska była rodzajem animistycznej przysięgi na słońce, jej narzucenie Żydom przez chrześcijan wynikało zaś z faktu, że społeczność polska żywiła „zaufanie” wobec „prastarego zwyczaju” (s. 103). Tymczasem w świetle wspomnianych badań zwracanie się Żydów w stronę wschodu wywodziło

²⁵ GIEYSZTOR 1982, s. 56, 112–114; STEIN-WILKESHUIS 2002, s. 163.

²⁶ MOSZYŃSKI 1934, s. 440–449.

²⁷ KOLAŃCZYK 2000, s. 120.

²⁸ ZABŁOCCY 2000, tab. II, par. 1, s. 20–21.

²⁹ ZAREMSKA 1999, s. 229–243; ZAREMSKA 2011, s. 217–230.

się raczej z nakazów religijnych akcentujących konieczność skierowania się podczas modlitwy w stronę Jerozolimy lub miało na celu przestrzeżenie ewentualnego krzywoprzysięcy o sankcjach religijnych³⁰. Należy dodać, że pewne elementy rytuału przysięgi żydowskiej mogły zostać zaczerpnięte ze zwyczajów funkcjonujących w Rzeszy Niemieckiej, których znajomość ludność żydowska przyniosła na ziemie polskie lub rozpowszechniło je pojawienie się prawa niemieckiego³¹. W jednym z artykułów kodeksu prawa magdeburgskiego i miśnieńskiego, sporządzonym w Poznaniu na przełomie XIV i XV w., znajduje się bowiem formuła przysięgi żydowskiej, która może wskazywać na to, że pochodziła ona z prawodawstwa niemieckiego³².

W części poświęconej przysiędze na imiona świętych (s. 128–132) zupełnie pominięto kwestię zwyczaju przysięgania na relikwie oraz badania prowadzone w tym zakresie m.in. przez Marię Starnawską³³. Oprócz tego w podrozdziale tym po raz kolejny powołano się na współczesne dokumenty Kościoła (Kodeks Prawa Kanonicznego oraz Katechizm Kościoła Katolickiego) dla uzasadnienia doniosłej roli kultu świętych w dziejach Kościoła średniowiecznego (s. 130–131).

We fragmencie poświęconym procedurze sądowej w kontekście składania przysięg i osób je odbierających można było odnieść się także do najnowszych badań nad urzędem woźnego sądowego, które prowadził Zygfryd Rymaszewski³⁴.

W recenzowanej pracy można wskazać także miejsca, w których powołano się na wyniki badań już nieaktualnych lub wręcz przez historiografię odrzuconych. Tak jest w przypadku analizy zastosowania przysięg podczas koronacji monarszej. Odejdźmy na chwilę od dobrej zasady niestosowania w recenzjach zbyt długich cytatów i przytoczmy w tym miejscu następujący fragment:

Najwcześniejszym dokumentem opisującym formułę koronacyjną w Polsce był kodeks znajdujący się w kapitule gnieźnieńskiej, a oznaczony jako rękopis nr 152. Jednakże, jak słusznie wnioskuje S. Kutrzeba, choć dokument ten datuje się na wiek XII, to nie można z całą stanowczością stwierdzić, że już w tym czasie znajdował się on w Gnieźnie i zgodnie z jego przepisami koronowani byli Przemysł II w 1295 r. i Wacław w 1300. Przyznać należy, że jest to jednak bardzo prawdopodobne ze względu na „rzymski” charakter opisanej ceremonii koronacyjnej (s. 166).

Powyższe rozważania, oparte na badaniach wybitnego historyka Stanisława Kutrzeby³⁵, należy oceniać jako błędne, co podkreślał już m.in. Zbigniew Dalewski³⁶. Pod terminem „kodeks” rozumie się domniemany pontyfikał gnieźnieński znajdujący

³⁰ ZAREMSKA 1999, s. 239; ZAREMSKA 2011, s. 227.

³¹ SOFER 1973–1975, s. 232–233.

³² „Dis ist das gerichte und der eyt, domete der Jude gerichteten sal deme cristen, das geschrebin ist in der keyser buche”. Dalej następuje opis rytuału oraz rota przysięgi; PKPMM 1964, I 135, s. 56–57.

³³ STARNAWSKA 2008, s. 405–414.

³⁴ RYMASZEWSKI 2008, s. 78–79, 82; RYMASZEWSKI 2010, s. 136–163.

³⁵ KUTRZEBA 1909–1913, s. 133–136.

³⁶ DALEWSKI 1996, s. 140. O koronacji Przemysła II: DALEWSKI 1997, s. 199–212.

się w bibliotece kapituły gnieźnieńskiej, który zawiera *ordo coronandi* mający służyć jakoby przy dwóch koronacjach przeprowadzonych przez arcybiskupa Jakuba Świnkę na przełomie XIII i XIV w. Wątpliwości co do proveniencji wspomnianego pontyfikału wysunął jeszcze Władysław Abraham³⁷, natomiast znakomity znawca tematyki oraz wydawca tego pontyfikału ks. Zdzisław Obertyński dowiódł, że powstał on dopiero pod koniec XIII w. w Apulii, niewiele po 1411 r. stał się zaś własnością arcybiskupa lwowskiego Jana Rzeszowskiego. W Gnieźnie pontyfikał ten znalazł się ostatecznie po ustanowieniu metropolitą gnieźnieńskim dotychczasowego arcybiskupa lwowskiego Andrzeja Róży Boryszewskiego³⁸. Wykluczone jest więc użycie zawartego w tym pontyfikalu *ordo coronandi* przy koronacji Przemysła II i Wacława II. Zresztą przebieg wspomnianych ceremonii jest słabo udokumentowany w źródłach³⁹. Rozważania dotyczące charakterystyki „Przysięgi koronacyjnej po pierwszej wolnej elekcji” (s. 173–175) wykraczają stanowczo poza ramy chronologiczne niniejszej rozprawy i nie wnoszą zbyt wiele do ukazania istoty przysięgi w średniowieczu.

W sumie więc podrozdział poświęcony średniowiecznej przysiędze królewskiej (s. 164–173) należy zaliczyć do zdecydowanie najslabszych części recenzowanej pracy ze względu na niedostateczną bazę bibliograficzną i źródłową.

W bliskim związku z częścią poświęconą przysiędze koronacyjnej pozostaje także analiza przysięgi składanej przy obejmowaniu urzędu (s. 176–181). Wysunięto bowiem tezę o pewnej analogii między przysięgą składaną przy intronizacji nowego monarchy oraz tej, którą składać mieli urzędnicy państwowi; odmowa złożenia przysięgi miałyby zaś skutkować w obu przypadkach niemożnością objęcia urzędu (s. 176). Można jednak zauważyć, że przysięga królewska, mająca raczej charakter deklaracji politycznej, była jednym i to wcale nie najważniejszym z elementów ceremonii koronacyjnej⁴⁰, przysięga urzędników stanowiła natomiast w istocie o przejęciu urzędu. Zresztą w podsumowaniu tego fragmentu wykazano się pewną niekonsekwencją i stwierdzono odrębność obu typów przysięg (s. 181).

Wspomniany fakt nieuwzględnienia źródeł miejskich dziwi również w kontekście składania przysięgi na urząd. Przysięgi krakowskich rajców miejskich zawierał chociażby tzw. Kodeks Baltazara Behema⁴¹. Roty przysięg składanych przez burmistrza, rajców, ławników, wójta i innych znane są także z akt miejskich średniowiecznego i wczesnonowożytnego Poznania⁴².

W dalszej części wspomnianego podrozdziału omówiony został proces kształtowania się urzędów ziemskich. Niestety fragment ten nie jest wolny od pomyłek

³⁷ ABRAHAM 1927, s. 7.

³⁸ OBERTYŃSKI 1930, s. 211n, 282n. Zarówno prace Władysława Abrahama, jak i ks. Zdzisława Obertyńskiego nie zostały uwzględnione w recenzowanej monografii.

³⁹ DALEWSKI 1996, s. 138–142.

⁴⁰ DALEWSKI 1996, s. 176–177; DALEWSKI 1995, s. 37–59.

⁴¹ *Kodeks Baltazara Behema*, BJ, rkps 16, k. 212r–217v.

⁴² MAISEL 1961, s. 404–413.

i nieściśłości. Niezbyt trafnym jest samo stwierdzenie: „w systemie lennym, a więc i w Polsce” (s. 177). Godzi ono w powszechną, wręcz podręcznikową opinię o niewykształceniu się w średniowiecznej Polsce systemu lennego⁴³. Jako pewien *lapsus clavis* należałoby potraktować informację, że funkcjonowanie aparatu urzędniczego w Polsce średniowiecznej miało charakter doraźny aż do czasów panowania Ludwika Węgierskiego oraz że dopiero ten władca zaczął tworzyć w Polsce urzędy centralne (s. 177). Chodziło tu zapewne o Wacława II, który wprowadził w Polsce urząd starosty⁴⁴.

W dalszej części wywodu dopuszczono się utożsamienia przysięgi feudalnej z tą składaną przez rycerstwo z racji pasowania⁴⁵. Przysięga na wierność seniorowi, wbrew wyrażonemu stanowisku (s. 177), nie musiała być tożsama z przysięgą składaną podczas pasowania rycerskiego. Pierwsza z przysięg składana przez wasala wobec seniora była jednym z elementów publicznego i uroczystego potwierdzenia zależności lennej. Wywodziła się ona jeszcze z czasów karolińskich, w których określono podstawowe elementy formuł komendacyjnych. Zaprzysięganie wierności lennej odbywało się podczas podniosłej ceremonii hołdu lennego⁴⁶. Przysięga, którą składano podczas rycerskiego pasowania wiązała się natomiast z wkraczaniem giermka w nowy etap życia, który wyznaczało uzyskanie pasa rycerskiego. Uroczystości pasowania towarzyszyły często bardzo mocno rozbudowane czynności o charakterze rytualnym i symbolicznym. Można wymienić chociażby wywodzący się jeszcze zapewne ze zwyczajów germańskich obrzęd przekazywania miecza oraz brania kąpieli mającej na celu „zmycie” dawnych przewin. Pasowania dopełniało często także wymierzenie policzka nowemu rycerzowi, co wiązało się z chęcią utrwalenia w jego pamięci samej ceremonii oraz postaw i wartości, którymi powinien wykazywać się rycerz⁴⁷. Całkowicie świecki na początku rytuał pasowań ulegał coraz wyraźniejszemu wpływowi Kościoła, co wiązało się z chęcią nadania obrzędowi charakteru uroczystości religijnej. Wiemy, że w XII i XIII w. niektóre z obrzędów pasowania zostały wprowadzone do liturgii kościelnej. W pontyfikale Wilhelma Duranda znalazły się bowiem formuły błogosławienia broni, rola samych duchownych w ceremonii znacząco zaś wzrosła⁴⁸.

⁴³ BARDACH 1973, s. 225.

⁴⁴ Zabrakło tu odniesienia do klasycznej już pracy: KUTRZEBA 1903.

⁴⁵ Oparto się tutaj wyłącznie na popularnonaukowym opracowaniu: ŻUKOWSKI 1999. We wstępie tej pracy czytamy: „Celem niniejszej pracy jest próba opisanie w przystępnej, przekrojowej formie uzbrojenia wojowników polskich na przestrzeni ponad 400 lat — od powstania państwa polskiego, po bitwę na polu grunwaldzkim”; ŻUKOWSKI 1999, s. 5. Abstrahując już od stosowności wykorzystywania prac popularnonaukowych w rozprawach naukowych, można zauważyć, że w przypisach recenzowanej pracy (przypis 263 i 264, s. 177) powołano się na miejsca, w których nie ma najmniejszej nawet wzmianki o przysiędze.

⁴⁶ BLOCH 1981, BECHER 1993, s. 155–156.

⁴⁷ O ceremonii pasowania vide m.in. TREIS 1887; BLOCH 1981; IWAŃCZAK 1984; FLORI 2003, s. 197–209; KEEN 2014, s. 95–118.

⁴⁸ FLORI 2003, s. 205.

Jak w kontekście powyższych rozważań jawi się stosowanie przysięgi w ceremonii pasowania? Rytuał przysięgi podczas pasowania rycerskiego znany m.in. z czternastowiecznej relacji Jana de Becci, który opisał pasowanie hrabiego Holandii Wilhelma, związane z jego wyborem na króla Niemiec w 1247 r. Według opisu po mszy Wilhelm został przyprowadzony przed oblicze ubranego w szaty pontyfikalne kardynała, który pouczył go o obowiązkach rycerza i jego powinnościach względem słabszych, wdów i Kościoła⁴⁹. Następnie kardynał położył ręce hrabiego Wilhelma na mszale („super lectum ewangelium”), po czym zapytał go, czy chce przyjąć powinności rycerza. Wreszcie nastąpiło odczytanie roty oraz zaprzysiężenie jej na Ewangelię⁵⁰. Ceremonii dopełnił obecny tam król czeski Wacław I, który dokonał właściwego pasowania poprzez uderzenie giermka mieczem w kark. Po tym akcie nastąpiły inne uroczystości oraz turnieje z udziałem Wilhelma⁵¹.

Ta nieco przydługa dygresja dobrze ilustruje znaczące różnice między przysięgą wasala a tą składaną z okazji pasowania rycerskiego. Oczywiście kwestia ta wymaga dalszej kwerendy źródłowej oraz badań nad funkcjonowaniem przysięgi rycerskiej w średniowieczu.

Ostatni z rozdziałów recenzowanej pracy dotyczy krzywoprzysięstwa oraz jego skutków (s. 197–212). Słusznie wskazano, że wywoływało ono następstwa o charakterze zarówno religijnym, jak i świeckim (s. 206). Jednakże nieco szerzej należałoby tu naświetlić religijne przesłanki krzywoprzysięstwa, którego popełnienie klasyfikowano w systematyce kościelnej jako grzech ciężki oraz jako występki przeciwko Kościołowi i wierze⁵². Pomocne w tym względzie mogłoby się okazać sięgnięcie po źródła wczesnośredniowiecznej praktyki pokutnej, tzw. *Libri poenitentiales*, a w odniesieniu do Polski uwzględnienie w znacznie szerszym stopniu kościelnych źródeł normatywnych. Jako przestępstwo *contra iusticiam* krzywoprzysięstwo postrzegano także w miastach, gdzie jego popełnienie groziło wyjęciem spod prawa

⁴⁹ Kronikarz przekazał takie oto wyjaśnienie hierarchy: „Oporet unumquemque militare volentem esse magnanimum, ingenuum, largiflum, egregium et strennum. Magnanimum quidem in adversitate, ingenuum in consanguinitate, largiflum in honestate, egregium in curialitate et strennum in virili probitate. Verumptamen, antequam votum professionis tue facias, cum matura deliberacione iugum regule prius audies. Hec est itaque regula militaris ordinis: inprimis cum devota recordacione officium dominice passionis diurnatim audire, pro fide catholica corpus audacter exponere, sanctam ecclesiam cum ministris eius a quibuscumque grassatoribus liberare, viduas pupillos et orphanos in eorum necessitate protegere, iniusta bella vitare, iniqua stipendia renuere, pro liberacione cuiuslibet innocentis duellum inire, tyrocinia non nisi causa militaris exercicii frequentare, imperatori Romanorum seu eius patricio reverenter in temporalibus obedire, rempublicam ilibatam in vigore suo permittere, feodalia bona regis vel imperii nequaquam alienare, ac irreprehensibiliter apud Deum et homines in hoc mundo vivere. Hec statuta militaris regule si devote custodieris et pro posse sive nosse diligenter adimpleveris, scias te mereri temporalem honorem in terris et post hanc vitam requiem eternam in celis”; DE BEKE 1973, s. 187.

⁵⁰ DE BEKE 1973, s. 187–189.

⁵¹ DE BEKE 1973, s. 189.

⁵² MYRCHA 1986, s. 54; ZAREMSKA 1997, s. 537–538.

i banicją⁵³. W wielu miastach europejskich krzywoprzysięzca podlegał relegacji z miasta oraz tracił prawo kościelnego azylu⁵⁴.

Niewolny od pewnych nieścisłości i pomyłek okazuje się również wykaz bibliograficzny. W wielu miejscach widoczny jest problem nierozróżniania źródeł i opracowań. Dowodem tego może być chociażby zakwalifikowanie wydanych przez Františka Palackiego źródeł czeskich (m.in. *Maiestas Carolina*) do artykułów naukowych (s. 225). Podobnego zabiegu dokonano także, umieszczając wydane przez Vincenca Brandla *Knihe Drnovską oraz Knihe Tovačovską* (s. 229, 233) wśród monografii. Analogiczne uwagi można zgłosić do umieszczenia w tej samej części wydań zachowanych rot sądowych, które należy traktować jako źródło (s. 230–231). Zadziwiające jest przy tym wykorzystanie angielskiego przekładu *Corpus Iuris Civilis* (s. 220) w miejsce uznanej edycji Paula Krügera, Theodora Mommsena i Rudolfa Schoella⁵⁵. *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*, w której swój artykuł opublikował Władysław Semkowicz, wydana została z kolei nie w Krakowie, a we Lwowie (s. 226)⁵⁶.

Na końcu wypada odnieść się do kwestii, czy w recenzowanej rozprawie zrealizowano założenia wstępne. Na pewno nie można zgodzić się z twierdzeniem, że osiągnięty został pierwszy cel, którym było kompleksowe przedstawienie instytucji przysięgi (s. 214). Jak wskazano powyżej, wiele istotnych aspektów związanych ze stosowaniem przysięgi w średniowieczu autor potraktował nader skrótowo lub wręcz pominął. Wniosek, że w recenzowanej rozprawie ukazano „złożoność zagadnienia formy i funkcji przysięgi w średniowieczu” także nie daje się utrzymać w świetle nieuwzględnienia zasadniczych form przysięgi — na krzyż i na Ewangelię.

O słuszności powyższej opinii świadczyć mogą także proporcje pomiędzy poszczególnymi częściami pracy. Właściwa część rozprawy poświęcona przysiędze w średniowieczu liczy zaledwie 127 stron (s. 85–212). Jest to jednak zdecydowanie zbyt mało, by rozwinąć w stopniu zadawalającym rozbudowaną analizę tego niezwykle złożonego zagadnienia, którego kontynuacją powinny być badania nad znaczeniem krzywoprzysięstwa oraz statusem krzywoprzysięzców w społeczeństwie średniowiecznym.

Trudno nie odnieść wrażenia, że prezentowane w pracy treści oparto niejednokrotnie na budzących wątpliwości założeniach, podnoszonych do rangi naukowego stwierdzenia. Przykładem tego niech będzie uwaga, że okres średniowiecza „odznaczał się dość wysokim stopniem bojaźni Bożej, stąd do kwestii krzywoprzysięstwa ówczesne społeczeństwo podchodziło z pełną powagą” (s. 205). Ponadto należy zauważyć, że wnioski autora zbudowane zostały w znacznej mierze na opracowaniach mocno już przestarzałych lub wręcz nieaktualnych, co w niektórych

⁵³ „Item, si quis spondet aut iurat aut fidem ab alio recipit contra iusticiam, debet esse homo abiectus et ammittit suum ius civile et cum sex obulis de civitate propellatur”; WP 1966, wilkierz nr 29, s. 7.

⁵⁴ BĄKOWSKI 1901, s. 40; ZAREMSKA 1993, s. 50–53, 102.

⁵⁵ MOMSEN, KRÜGER, SCHOEL 1892–1895.

⁵⁶ Vide przypis 1.

fragmentach jest wręcz rażąco. W wielu miejscach wywodu daje o sobie również znać brak odpowiedniej kwerendy źródłowej, powodujący powtarzanie poglądów utrwalonych w historiografii. Tak jest np. w podrozdziale poświęconym przysiędze na słońce, w którym wykorzystano materiał źródłowy badany przez Władysława Semkowicza oraz Stanisława Szczotkę, nie proponując jednak nowych interpretacji (s. 88–89).

Podsumowując, można stwierdzić, że recenzowana praca stanowi kolejną już w polskiej historiografii próbę ukazania znaczenia niezwykle ciekawego i złożonego zjawiska, za jakie uznać możemy przysięgę średniowieczną. Świadczy to o potrzebie kontynuowania badań w tej cieszącej się żywym zainteresowaniem nie tylko mediewistów materii. Po lekturze rozprawy Pawła Rogowskiego można jednak skonstatować, że nie wyczerpuje ona w sposób wystarczający i ostateczny poruszanej tematyki. Wynika to zarówno ze stopnia złożoności i wieloaspektowości samego zagadnienia średniowiecznej przysięgi, jak i z licznych nieścisłości, pomyłek i braków, którymi odznacza się recenzowana praca.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE I MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE

Kodeks Baltazara Behema, BJ, rkps 16, k. 212r–217v

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I LITERATURA PRZEDMIOTU

- ABRAHAM 1927 = Władysław Abraham, *Pontificale biskupów krakowskich z XII wieku*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU”, ser. 2, XLI, 1927, 66, s. 3–31
- BARDACH 1973 = Juliusz Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. I: *Do połowy XV wieku*, Warszawa 1973
- BĄKOWSKI 1901 = Klemens Bąkowski, *Sądownictwo karne w Krakowie w wieku XIV*, Kraków 1901
- BECHER 1993 = Matthias Becher, *Eid und Herrschaft. Untersuchungen zum Herrscherethos Karls des Grossen*, Sigmaringen 1993
- BECHER 2009 = Matthias Becher, „Herrschaft” im Übergang von der Spätantike zum Frühmittelalter. Von Rom zu den Franken, w: *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter: Kontinuitäten und Brüche, Konzeptionen und Befunde*, red. Theo Kölzer, Rudolf Schieffer, Ostfildern 2009, s. 163–188
- BLOCH 1981 = Marc Bloch, *Spółczesność feudalne*, tłum. Eligia Bąkowska, Warszawa 1981
- BOBRZYŃSKI 1875 = Michał Bobrzyński, *O założeniu wyższego i najwyższego sądu prawa niemieckiego na zamku krakowskim*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU”, IV, 1875, s. 1–170
- BOROWSKI 1926 = Stanisław Borowski, *Przysięga dowodowa w procesie polskim późniejszego średniowiecza*, Warszawa 1926
- BUKOWSKI 2015 = Waldemar Bukowski, *O przysiędze na słońce raz jeszcze. Przysięga w postępowaniu granicznym w księstwie zatorskim w 1529 roku*, w: *Memoria viva. Studia*

- historyczne pamięci Izabeli Skierskiej*, red. Grażyna Rutkowska, Antoni Gąsiorowski, Warszawa–Poznań 2015, s. 789–804
- DALEWSKI 1995 = Zbigniew Dalewski, *Ceremoniał koronacyjny królów polskich w XV i w początkach XVI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, CII, 1995, 3–4, s. 37–59
- DALEWSKI 1996 = Zbigniew Dalewski, *Władza — przestrzeń — ceremoniał. Miejsce i uroczystości inauguracji władzy w Polsce średniowiecznej do końca XIV w.*, Warszawa 1996
- DALEWSKI 1997 = Zbigniew Dalewski, *Ceremonia koronacji Przemysła II*, w: *Przemysł II. Odnowienie Królestwa Polskiego*, red. Jadwiga Krzyżaniakowa, Poznań 1997, s. 199–212
- DALEWSKI 1999 = *Ceremoniał holdu lennego w Polsce późnego średniowiecza*, w: *Theatrum ceremoniale na dworze księząt i królów polskich*, red. Mariusz Markiewicz, Ryszard Skowron, Kraków 1999, s. 31–43
- DE BEKE 1973 = *Johannis de Beke, Chronographia*, wyd. Heinrich Bruch, t. I, Haga 1973
- DŁUGOSZ 1975 = Jan Długosz, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. IX, wyd. zespół, Warszawa 1975
- DŁUGOSZ 2004 = Jan Długosz, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. XII, wyd. zespół, Warszawa 2004
- DUDA, JÓŹWIĄK 2014 = Marcelina Duda, Sławomir Józwiak, *Sposoby składania przysięgi w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach w późnym średniowieczu — zarys problematyki*, „Zapiski Historyczne”, LXXIX, 2014, 1, s. 5–34
- DUDA, JÓŹWIĄK 2015 = Marcelina Duda, Sławomir Józwiak, *Ze świata średniowiecznej symboliki. Gest i forma przysięgi w chrześcijańskiej Europie (X–XV w.)*, Kraków 2015
- DUMÉZIL 1943 = Georges Dumézil, *Servus et la Fortune*, Paris 1943
- ESTREICHER 1928 = Stanisław Estreicher, *Nieznane teksty ortyli magdeburskich*, w: *Studia staropolskie. Księga ku czci Aleksandra Brücknera*, Kraków 1928, s. 112–126
- FIORI 2013 = Antonia Fiori, *il giuramento di innocenza nel processo canonico medievale. Storia e disciplina della „purgatio canonica”*, Frankfurt am Main 2013
- FLORI 2003 = Jean Flori, *Rycerze i rycerstwo w średniowieczu*, tłum. Edyta Trojańska, Poznań 2003
- GIEYSZTOR 1982 = Aleksander Gieysztor, *Mitologia Słowian*, Warszawa 1982
- GRKOVIĆ-MAJOR 2012 = Jasmina Grković-Major, *On Proto-Slavic Oath Formulas*, „Slověne”, I, 2012, 1, s. 8–26
- GÖRLITZ 1938 = Thomas Görlitz, *Die Oberhöfe in Schlesien*, Weimar 1938
- HAHN 2004 = Scott Hahn, *Swear to God. The Promise and Power of the Sacraments*, New York 2004
- HEAUDRY 1992 = Jean Heaudry, *Les Indo-Européenes*, Paris 1992
- HUGHES 1998 = Geoffrey Hughes, *A Social History of Foul Language, Oaths and Profanity in English*, Blackwell 1998
- HUGHES 2006 = Geoffrey Hughes, *An Encyclopedia of Swearing. The Social History of Oaths, Profanity, Foul, Language and Ethnic Slurs in the English-Speaking World*, London–New York 2006
- IWAŃCZAK 1984 = Wojciech Iwańczak, *Pasowanie rycerskie na ziemiach czeskich — ceremonia symboliczna i instrument polityki*, „Kwartalnik Historyczny”, XCI, 1984, 2, s. 255–277

- KAMIŃSKA 1990 = Krystyna Kamińska, *Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. (studium historycznoprawne)*, Toruń 1990
- KEEN 2014 = Maurice Keen, *Rycerstwo*, tłum. Arkadiusz Bugaj, Warszawa 2014
- KOLAŃCZYK 2000 = Kazimierz Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, Warszawa 2000
- KOSMAN 1999 = *Ceremoniał zawierania umów międzynarodowych przez wielkich książąt litewskich przed i po unii z Polską*, w: *Theatrum ceremoniale na dworze książąt i królów polskich*, red. Mariusz Markiewicz, Ryszard Skowron, Kraków 1999, s. 47–59
- KOSTUCH, WOJCIECHOWSKA 2014 = Lucyna Kostuch, Beata Wojciechowska, *The Oath in the Ancient and Medieval Culture. An Outline of the Problem*, „Scripta Classica”, XI, 2014, s. 23–39
- KOWALSKI 2017 = Andrzej Piotr Kowalski, *Kultura indoeuropejska. Antropologia wspólnot prehistorycznych*, Gdańsk 2017
- KUTRZEBA 1903 = Stanisław Kutrzeba, *Starostowie i ich początki i rozwój w XIV w.*, Kraków 1903
- KUTRZEBA 1909–1913 = Stanisław Kutrzeba, *Ordo coronandi Regis Poloniae*, „Archiwum Komisji Historycznej”, XI, 1909–1913, s. 133–210
- KUTRZEBA 1928 = Stanisław Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. II, Lwów–Warszawa–Kraków 1928
- KUTRZEBA 1936 = Stanisław Kutrzeba, *Zasięg orytlowy Sądu Najwyższego na zamku krakowskim*, „Collectanea Theologica”, XVII, 1936, 1–2, s. 17–24
- KZK 1991 = *Księga ziemska kaliska 1400–1409*, wyd. Tomasz Jurek, Poznań 1991
- LESIŃSKI 1972 = Bogdan Lesiński, *Przysięga na duszę jako dowód w średniowiecznym prawie polskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, XXIV, 1972, 2, s. 19–37
- LUBICH 2010 = Gerhard Lubich, *Lehnsgeber und Lehnsnehmer — Herrschender und Beherrscher? Amtslehen und Herrschaftsgestaltung am Beispiel der Herzogtümer*, w: *Das Lehnwesen im 12. Jahrhundert. Forschungskonstrukte- Quellenbefunde — Deutungsrelevanz*, red. Jürgen Dendorfer, Roman Deutinger, Ostfildern 2010, s. 413–442
- ŁYSIAK 1975 = Ludwik Łysiak, *O tak zwanym sądzie sześciu miast*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, XXVII, 1975, 2, s. 111–121
- ŁYSIAK 1981 = Ludwik Łysiak, *Sąd wyższy prawa niemieckiego w Bieczu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, XXXIII, 1981, 1, s. 1–19
- ŁYSIAK 1984 = Ludwik Łysiak, *Sąd wyższy prawa niemieckiego w grodzie sądeckim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, XXXVI, 1984, 1, s. 29–45
- MAISEL 1959 = *Ortyle sądów wyższych miast wielkopolskich XV i XVI wieku*, wyd. Witold Maisel, Wrocław 1959
- MAISEL 1961 = Witold Maisel, *Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku*, Poznań 1961
- MARCINIAK 2016 = Kamila Aleksandra Marciniak, *Proces sądowy jako theatrum w świetle dzieł Bartłomieja Groickiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, LXVIII, 2016, 1, s. 149–176
- MATUSZEWSKI, WYROZUMSKI 1992 = Józef Matuszewski, Jerzy Wyrozumski, *O Sądzie Najwyższym Prawa Niemieckiego na Zamku Królewskim. Dwugłos w związku z pracą Ludiwka Łysiaka*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, XLIV, 1992, 1–2, s. 169–177
- MGH LnG X. 5 = *Lex Baiuvariorum*, w: *Monumenta Germaniae Historica. Leges nationum Germanicarum*, t. V, cz. 2, wyd. Theodor Mommsen, Hannover 1826

- MODZELEWSKI 2002 = Karol Modzelewski, *Wielki król, wielki wojownik, wielki sąsiad*, w: *Monarchia w średniowieczu. Władza nad ludźmi, władza nad terytorium*, red. Jerzy Pysiak, Aneta Pieniądz-Skrzypczak, Marcin Rafał Pauk, Warszawa 2002, s. 47–71
- MODZELEWSKI 2004 = Karol Modzelewski, *Barbarzyńska Europa*, Warszawa 2004
- MOMSEN, KRÜGER, SCHOEL 1892–1895 = Thomas Mommsen, Paul Krüger, Rudolf Schoel, *Corpus Iuris Civilis*, t. I: *Institutiones, Digesta*, t. II: *Codex Iustinianus*, t. III: *Novellae*, Berlin 1892–1895 (i późniejsze wydania)
- MONIUSZKO 2010 = Adam Moniuszko, *Przyczynek do badań nad przysięgą dowodową w koronnym procesie ziemskim u schyłku XVI stulecia*, „Socium”, IX, 2010, s. 361–372
- MOSZYŃSKI 1934 = Kazimierz Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, cz. 2: *Kultura duchowa*, z. 1, Kraków 1934
- MYRCHA 1986 = Marian Alfons Myrcha, *Problem grzechu w karnym ustawodawstwie kanonicznym*, „Prawo Kanoniczne”, XXIX, 1986, 1–2, s. 43–80
- NODL 2012 = Martin Nodl, *Sacramenta fidei*, w: *Mezi raným a vrcholným středověkem*, red. Jirí Doležel, Brno 2012, s. 433–442
- OBERTYŃSKI 1930 = Zdzisław Obertyński, *Pontificale arcybiskupa lwowskiego Jana Rzeszowskiego w bibliotece kapitulnej w Gnieźnie*, Lwów 1930
- PIEKOSIŃSKI 1885 = Franciszek Piekosiński, *O sądach wyższych prawa niemieckiego w Polsce wieków średnich*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, XVIII, 1885
- PKPMM 1964 = *Poznańska księga prawa magdeburskiego i miśnieńskiego*, wyd. Witold Maisel, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964
- PROCHÁZKA 1960 = Vladimír Procházka, *Przysięga w postępowaniu dowodowym narodów słowiańskich do końca XV w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, XII, 1960, 1, s. 10–82
- PRODI 1992 = Paolo Prodi, *il sacramento del potere. il giuramento politico nella storia costituzionale dell' Occidente*, Bolonia 1992
- Przysięga wojskowa* 2016 = *Przysięga wojskowa, idea i praktyka. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. Andrzej Niewiński, Oświęcim 2016
- ROGOWSKI 2012 = Paweł Rogowski, *Przysięga na słońce jako przykład środka dowodowego w średniowieczu*, w: *Prawo w Europie średniowiecznej i wczesnonowożytnej*, t. II, red. Artur Lis, Lublin 2012, s. 191–202
- RYMASZEWSKI 2008 = Zygfryd Rymaszewski, *Z badań nad organizacją sądów prawa polskiego w średniowieczu. Woźny sądowy*, Warszawa 2008
- RYMASZEWSKI 2010 = Zygfryd Rymaszewski, *Z badań nad funkcjonowaniem sądów prawa polskiego w średniowieczu. Czynności woźnego sądowego*, Warszawa 2010
- SANTAMARIA 2014 = Jean Baptiste Santamaria, *Servir le prince et garder la loi de la ville. Les serments des officiers du duc de Bourgogne au sud des Paus-Bas (fin XIVE-millieu XV siècle)*, „Histoire Urbaine”, 2014, 1 (39), s. 83–101
- SCHMIDT-WIEGAND 1977 = Ruth Schmidt-Wiegand, *Eid und Gelöbnis, Formel und Formular im mittelalterlichen Recht*, w: *Recht und Schrift im Mittelalter*, red. Peter Classen, Sigmaringen 1977, s. 55–90
- SEMKOWICZ 1916 = Władysław Semkowicz, *Przysięga na słońce. Studium porównawcze prawno-etnologiczne*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*, t. II, Lwów 1916, s. 304–307
- SEMKOWICZ 1938 = Władysław Semkowicz, *Jeszcze o przysiędze na słońce w Polsce*, w: *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. I, Kraków 1938, s. 429–444

- SOFER 1977 = Zvi Sofer, *Die Beglaubigung einer Schwurbibel, Der Eid nach jüdischer Sitte, more judaico*, „Theokratia”, III, 1977, s. 232–236
- STARNAWSKA 2008 = Maria Starnawska, *Świętych życie po życiu. Relikwie w kulturze religijnej na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 2008
- STEIN-WILKESHUIS 2002 = Martina Stein-Wilkeshuis, *Scandinavians Swearing Oaths in Tenth-Century Russia: Pagans and Christians*, „Journal of Medieval History”, XXVIII, 2002, s. 155–168
- SYRYJCZYK 1991 = Jerzy Syryjczyk, *Krzywoprzysięstwo w systematyce kanonicznego prawa karnego*, „Prawo Kanoniczne”, XXXIV, 1991, 1–2, s. 121–134
- SZAFRAŃSKI 1962 = Władysław Szafrąński, *Dowód z przysięgi stron w procesie kanonicznym*, „Prawo Kanoniczne”, V, 1962, 3–4, s. 91–138
- SZCZOTKA 1949 = Stanisław Szczotka, *Stosowanie przysięgi na słońce w polskim sądownictwie wiejskim XVIII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, II, 1949, s. 452–458
- SZCZUR 1990 = Stanisław Szczur, *Traktaty międzypaństwowe Polski piastowskiej*, Kraków 1990
- TREIS 1887 = Karl Treis, *Formalitäten de Ritterschlag in der altfranzösischen Epik*, Leipzig 1887
- VON LEEUWEN 2005 = Jacoba von Leeuwen, *Municipal Oaths, political Virtues and the Centralised State: the Adaptation of Oaths of Office in Fifteenth Century Flanders*, „Journal of Medieval History”, XXXI, 2005, s. 185–210
- WOJCIECHOWSKA 2013a = Beata Wojciechowska, *Przysięga na krzyż w średniowiecznym prawie polskim*, w: *Rycerze, wędrowcy, kacerze. Studia z historii średniowiecznej i wczesnonowożytnej Europy Środkowej*, red. Beata Wojciechowska, Waldemar Kowalski, Kielce 2013, s. 375–383
- WOJCIECHOWSKA 2013b = Beata Wojciechowska, *Przysięga w średniowiecznym prawie kanonicznym. Wybrane aspekty*, w: *Fundamenty średniowiecznej Europy*, red. Żaneta Sztylc, Andrzej Radziwiński, Radosław Biskup, Pelpin 2013, s. 91–101
- WP 1966 = *Wilkieże poznańskie. Część I: administracja i sądownictwo*, wyd. Witold Maisel, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966
- ZABŁOCCY 2000 = *Ustawa XII Tablic. Tekst — tłumaczenie — objaśnienia*, wyd. Maria Zabłocka, Jan Zabłocki, Warszawa 2000
- ZAREMSKA 1993 = Hanna Zaremska, *Banici w średniowiecznej Europie*, Warszawa 1993
- ZAREMSKA 1997 = Hanna Zaremska, *Grzech i występki: normy i praktyka moralności społecznej*, w: *Kultura Polski średniowiecznej*, red. Bronisław Geremek, Warszawa 1997, s. 537–538
- ZAREMSKA 1999 = Hanna Zaremska, *Iuramentum Iudeorum — żydowska przysięga w średniowiecznej Polsce*, w: *E scientia et amicitia. Studia poświęcone profesorowi Edwardowi Potkowskiemu w sześćdziesięciolecie urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. Marcin Drzewiecki i in., Warszawa–Pułtusk 1999, s. 229–243
- ZAREMSKA 2011 = Hanna Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina krakowska*, Warszawa 2011
- ŻUKOWSKI 1999 = Robert Żukowski, *Rycerstwo polskie X–XV w.*, Warszawa 1999